

CONTRIBUȚIILE ȘTIINȚIFICE ALE LUI BOGDAN PETRICEICU HASDEU ÎN CULTURA ROMÂNĂ

VLAD BILEVSKY

The scientific contributions of Bogdan Petriceicu Hasdeu to the Romanian culture. This paper tries to illustrate the value that B. P. Hasdeu had in the Romanian culture throughout the XIXth century, along with a short exposition of his actual theoretical linguistics contributions. Most of the aspects discussed in the article have usually been seen from a political point of view, and almost never from a philosophical or scientific perspective. Some aspects – like his ethnological questionnaires – were omitted, as they were already discussed in other works, already well-known by now. But the actual scientific contributions that he had in our culture, his firm position on the latin origin of our language and his principle of the circulation of words deserve a more relevant place in the study of contemporary Romanian philosophy and linguistics. Today, Hasdeu is widely recognized as one of the founders of folklore in Romania, but we have tried – through our small efforts and a modest research – to show that his real interests, as well as his real contributions lie elsewhere, without trying to diminish the importance of his ethnological ideas. In fact, Hasdeu was an encyclopedist, and he should be taken as such.

Keywords: ethnology; linguistics; philosophy of language; Romanian language

B. P. HASDEU – PERSONALITATE ROMÂNEASCĂ A VEACULUI AL XIX-LEA

A existat în cultura română, începând cu Dimitrie Cantemir, un fel de „tradiție enciclopedică” care era văzută ca idealul omului de cultură contemporan acelor vremuri. Tradiția a continuat, mai ales după perioada enciclopedismului francez, până în secolul XIX, dar și la începutul veacului următor. Însă în secolul XX, oamenii de cultură au început să se îndoiască, odată cu apariția hiperspecializărilor, de prototipul unui *uomo universale* pe care-l admirau încă la Picco della Mirandola și pe care-l regăseau, treptat, în fiecare dintre marii oameni de cultură români. Până în perioada interbelică însă, când tiparul universalității cuprinderii științifice era privit cu îndoială, la noi mai ales a produs bune rezultate printre specialiștii autohtoni. De fapt, printre marii oameni de cultură români din secolul XIX, aproape toți au avut *multiple* specializări, apogeul fiind, până la urmă, Eminescu.

Că nimeni nu le poate tăgădui cultura, aceasta este adevărat. Dar ceea ce se poate observa, din perspectiva noastră de astăzi, este lipsa orientării *sistematice* în preocupările lor. Căci niciunul, atunci când își anunța sau chiar își începea proiectele

de dimensiuni urieșești, nu avea să le și isprăvească. Dimpotrivă, poate, ei nici nu aveau intenția de a le isprăvi, ci mai degrabă de a *semnala* și propune anumite metode de cercetare pentru momentul cultural în care se aflau. Lucru într-adevăr justificat, dacă ar fi să ne gândim la condițiile de atunci și la orientările aproape inexistente în cultură, fără împrumuturi din Apus. De aceea, marile spirite ale veacului XIX s-au considerat mai degrabă *păstori* ai culturii, decât creatori propriu-ziși, desigur cu excepțiile și variațiile de rigoare. Iată de pildă ce spunea Hasdeu despre epoca sa, la conferința ținută la Ateneul Român, în 1892: „Astăzi, în perioada în care ne aflăm cel mai mare patriotism, cel mai adevărat serviciu adus cauzei românești, peste tot, cea mai sigură garanție de izbândă în viitor, este ca să nu ne gândim la altceva decât a ne întări înlăuntru, înlăuntru și iarăși înlăuntru, aci la noi în Carpați și între Dunăre, fără a ne amesteca copilărește înafară. După ce înlăuntru vom ajunge a fi tari, tari materialmente și mai ales moralmente; după ce se vor trece păcatele copilăriei: egoism, nestatornicie, gudurătură pentru câte o bomboană, invidie, maimuțareală a tot ce e rău; după ce adolescența ne va aduce cu sine impulsuri mărinimoase, adevărata iubire, sacrificiul de sine, credința – a crede este a putea – atunci și numai atunci ne va veni rândul ca să ne uităm și noi înafară, și ne vom uita atunci vulturește”¹. Nu numai el, se știe, dar și Maiorescu însuși împărtășea aceeași părere – dovedită, în primul rând, de celebrul său manual de logică – potrivit căreia românii sunt încă un popor tânăr ce trebuie *educat* înainte de a avea pretenții de creație. Alți intelectuali asemenea, precum Vasile Conta sau Eufrosin Poteca, au încercat și ei, la rândul lor, să ridice cultura română la un anumit nivel care să poată concura cu Occidentul. Aceste idealuri – dublate și de ocupațiunile pentru politică pe care le aveau absolut *toți* după 1848 – nu le-au înlesnit prea mult propriile lor creații, unii dintre ei anunțând proiecte de zeci de volume care, din nefericire, nu au văzut niciodată lumina tiparului. Dintre toate proiectele oamenilor noștri de cultură români – și aici, poate, Eminescu rămâne cel mai reprezentativ –, prea puține au sfârșit prin a prinde contur, iar cele care au prins au rămas neîncheiate. Cazul nostru, al lui Hasdeu, este un bun exemplu în acest sens: *Istoria critică a românilor* era proiectată să apară în 52 de volume, iar *Etymologicum Magnum Romaniae* în 15. Un adevărat titan al culturii, cu ambiții urieșești pentru afirmarea umanismului nostru și „Renașterii românești”. „Cu toate acestea, *gestul* spiritual, dominant al secolului XIX românesc, este un gest al Renașterii: creații pe mari modele, planuri gigantice, conștiința demnității umane, mesianism românesc, «Dumnezeu era cu noi»”².

Proiectele lui Hasdeu nu sunt însă de ignorat doar pentru că au rămas neterminate. De fapt, el este printre puținii oameni de cultură români care au avut cu adevărat contribuții științifice originale în secolul XIX, contribuții prea puțin valorificate. Este adevărat, poate, că opera științifică a lui Hasdeu a fost eclipsată

¹ B. P. Hasdeu, *Noi în 1892*, „Revista Nouă”, IV, 1892, p. 444 în vol. Idem, *Scrieri filosofice*, Ed. Științifică, București, 1985, p. 123–124.

² M. Eliade, *Introducere*, în vol. B. P. Hasdeu, *Scrieri literare, morale și politice*, Ed. Fundației pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1937, p. XXXIX.

de cea politică și literară. O bună parte din opera sa a rămas necunoscută până la ediția lui Eliade din 1937, Hasdeu fiind cunoscut numai pentru volumele din *Etymologicum Magnum Romaniae*, dar mai ales pentru *Sic cogito*, lucrarea sa mai târzie, care a avut o circulație foarte mare. În afară de ocupațiile pentru spiritism de la sfârșitul vieții și preocupările politice de la Societatea „Românismul”, Hasdeu a scris și poezie, teatru, proză, vaste lucrări de lingvistică, filologie etc. Dar încercarea de a întruchipa asemenea proiecte „enciclopediste” dă seamă de un model cultural care, în absența conștiinței măsurii, a făcut să se risipească o bună parte din ființa celor care au năzuit spre universalitate. Cu o singură excepție, poate: Eminescu. Și anume acel Eminescu „om deplin al culturii românești” care a murit prea tânăr pentru a putea avea vreo contribuție originală în pletora de științe studiate sau chiar în filosofie, unde traducea din *Critica rațiunii pure* încă de la 19 ani³. Dar față de el, la cei aproape 70 de ani ai săi, Hasdeu a avut timpul necesar spre a-și duce la final proiectele culturale, chiar dacă de la moartea fiicei sale randamentul și intensitatea implicării sale culturale au scăzut semnificativ. Lucru pe care l-a și făcut, cu toate că nu complet.

Cu toate acestea, nu putem vorbi, în cazul lui Hasdeu, de o seamă de idei bine încheiate, clare, care să îndeplinească pretențiile de științificitate pe care le reclama; într-un cuvânt: de *sistem*. Într-adevăr, nu putem vorbi de un „curent” Hasdeu sau măcar de o „școală” hasdeiană, precum în cazul lui Maiorescu, căci dintre discipolii săi nu s-a remarcat niciunul cu vreo creație sau contribuție aparte, cei mai înzestrați fiind, precum Tocilescu, autori secunzi față de protagoniștii vremurilor lor. Iar această lipsă de sistem s-ar datora, spunea Eliade, activității politice a lui Hasdeu, mai ales preocupărilor de a situa națiunea română pe o poziție *pro* sau *contra* Europei, pentru ca astfel să intrăm în rând cu lumea⁴. Iată de pildă ce spunea Hasdeu în *Cosmopolitism și naționalism*: „Acei ce confundă naționalitățile într-o abstracțiune chaotică a umanității, de ce oare să nu facă încă un pas înainte [peste lozinca «om și om» – n. M. E.]: dobitoc sau dobitoc?”⁵. Într-adevăr, nu putem spune că Hasdeu nu făcea gazetărie politică cu *stil* sau, în multe cazuri, că nu stăpânea cu bună pricepere materialul științific sau filosofic⁶. Dar îi vom da dreptate lui Eliade când spune că finalitatea materialului științific, mai ales cel expus în ziare, era predominant politic. Altminteri, lucrările lui Hasdeu știau, poate, să facă „politică” în sensul bun al termenului și să îmbine consecințele dorite – de pildă, latinitatea poporului român – cu interdisciplinaritatea la care avea acces: istoria, filologia, arheologia, filosofia, lingvistica etc. Iar Noica însuși atestă „cât de limpede a dovedit ea (teoria circulațiunii cuvintelor – n. n.) latinitatea limbii române. Oricât s-ar spune, mai ales

³ Cf. M. Eminescu, *Lecturi kantiene*, Ed. Univers, București, 1975, ediție îngrijită de C. Noica și Al. Surdu.

⁴ M. Eliade, *op. cit.*, p. XXXVIII–XL.

⁵ B. P. Hasdeu, *Cosmopolitism și naționalism*, „Columna lui Traian”, an I, nr. 50 apud M. Eliade, *op. cit.*, p. LXIII.

⁶ Cf. B.P. Hasdeu, *Spiritul și Divinitatea. Pozitivism istoric*, în Idem, *Scrieri filosofice*, p. 114.

de către cei de astăzi, că nu cuvintele, ci formele gramaticale sunt cele care dau fizionomia unei limbi, este totuși un fapt că nu cu forme s-a putut face dovada latinității noastre⁷. Prin prisma celor prezentate, vom trece acum la contribuțiile științifice ale lui Hasdeu.

B. P. HASDEU CREATORUL

Hasdeu nu a fost filosof. Totuși, largile sale preocupări științifice i-au conferit o viziune filosofică de ansamblu asupra culturii, viziune care desemna, peste tot, interdisciplinaritatea științelor sociale în stadiul lor de atunci, peste care ar fi trebuit să domnească lingvistica. Dar filosofia nu era deloc periferică pentru el. De pildă, la sfârșitul unei ample analize filologice a cuvântului „doină” în graiul nostru, Hasdeu încheie spunând: „Aceasta ne strămută, d-lor, pe terenul filosofic, sub raportul căreia filologia comparativă, sfera fiind foarte grea și foarte delicată, a fost până aci mai puțin studiată, dar unde se așteaptă de la ea (de la filosofie – n. n.), cu tot dreptul, mai multe revelațiuni pozitive decât de la orice altă știință sociologică. Urmărind manifestățiunea unui termen în timp și în spațiu, ni se desfășoară de-naimea ochilor, cu toată plasticitatea naturei, psihologia și logica umanității, filosofia cea adevărată”⁸. Dar la asemenea analize, și chiar la lingvistică în definitiv, Hasdeu a ajuns mai târziu.

Interesele sale originare au fost cele istorice. Cercetând istoria poporului nostru, în lipsa unor documente solide care să-i susțină afirmațiile, Hasdeu se avânta adeseori în formularea unor ipoteze și speculații care să-i întregască ideile. O bună parte din speculațiile lui Hasdeu – chiar și dintre cele lingvistice – s-au dovedit ulterior ca neavând o bază științifică, însă nu toate au reușit să fie combătute, iar la unele chiar s-a și revenit, precum s-a întâmplat, de pildă, cu data bătăliei de la Rovine a lui Mircea cel Mare⁹. Avântul științific al lui Hasdeu nu s-a putut mulțumi însă cu simplele documente istorice prezente atunci, căci rămăneau încă în umbră o mare parte din problemele care-l interesau. De pildă, ne spune Sextil Pușcariu, „în cercetările sale asupra trecutului nostru, el s-a izbit de problema patriei noastre primitive și a formațiunii poporului român. Pentru o minte deprinsă să vadă dincolo de documentul istoric, chestiunea aceasta, care constituie una din cele mai interesante probleme ale istoriei universale și care deschide largi porțile ipotezelor, trebuia să fie deosebit de atrăgătoare”¹⁰. Și chiar Hasdeu însuși ne va spune, în 1874: „A pătrunde la sorgintea

⁷ C. Noica, *Interpretare la Cratylos*, în vol. Platon, *Opere III*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 150.

⁸ B. P. Hasdeu, *Principie de filologie comparativă ario-europeă*, Tipografia Thiel & Weiss, Bucuresci, 1875, p. 29.

⁹ Pentru o discuție mai pe larg, vezi F. Neagu, A.V. Diță, V. Joiță, N. Șerbănescu, R.S. Vergatti, D. Zamfirescu, *Mircea cel Mare: scutul Europei*, Editura Roza Vânturilor, București, 2009.

¹⁰ Sextil Pușcariu, *B. P. Hasdeu ca lingvist*, *Analele Academiei Române. Memoriile Secției literare*, 1932–1934, București, p. 2.

cea mai intimă, până unde nu pot străbate celelalte științe sociologice, este marea misiune a filologiei comparative. Această proprietate de a împrăștia ceața originilor a fost farmecul care – îmi veți permite aci o mică confesiune – m-a atras pe mine însumi la studiul special al filologiei comparative. Limpezind perioadele cele mai obscure din istoria română, mi s-a întâmplat adesea a da peste unele intervale atât de sterpe, încât nici o diplomă, nici un text, nici o remășiță plastică nu putea să satisfacă frământările minții mele. Atunci am recurs cu desperare la limbă, consultând-o după metoda comparativă și pe dată se spărgea întunerecul”¹¹.

În bună parte, inițial, trecerea de la istorie la lingvistică s-a făcut, pentru el, prin temele etnogenezei poporului român. Căci erau mulți detractori, în vremea aceea de formare și asimilare a culturii române, iar unii savanți de seamă – și, implicit, de la noi, fiind o epocă a imitării modelelor culturale occidentale – ne numeau fie germanici, fie slavi, fie orice altceva decât latini. Plecând de la istorie, Hasdeu „își căuta în istoria limbii dovezile pentru stăruința poporului român în Dacia”¹². De aceea a început cu elementul autohton. În scurt timp, începuse studii de albanologie și a devenit șef al catedrei de filologie comparată – creată special pentru el – a Universității din București în 1873. Cursul său era menit, în principal, să combată argumentele lui Rösler din *Rumänische Studien* cu propriile sale arme. Scopul său însă nu era așa de ușor de realizat.

Căci lingvistica se afla într-un moment de cumpănă, în a doua jumătate a secolului XIX. Abia apăruse, la începutul secolului, prima lucrare de lingvistică comparativă a lui Franz Bopp, *Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* (Despre sistemul de conjugare al limbii sanscrite în comparație cu limbile greacă, latină, persană și germană), iar metoda comparativ-istorică era încă o mare noutate. Faptul de a compara limbile între ele le-a oferit lingviștilor posibilitatea de a cerceta felul în care s-au creat familiile lingvistice și deci, spuneau ei, popoarele înseși. Dar nu totul a fost foarte clar de la început. Deși Bopp propunea o metodă nouă, concluziile pe care el le trăgea cu privire la formarea și dezvoltarea limbilor au ajuns să fie infirmate de lingviștii de mai târziu. Pe vremea lui Bopp se vehicula principiul că sanscrita ar fi, în fond, „limba originară” din care au evoluat celelalte limbi indo-europene. Ea a păstrat un loc de seamă și mai târziu, spre sfârșitul secolului, însă cu timpul suveranitatea ei începuse să scadă. Cu toate acestea, ideea că sanscrita ar fi înrudită cu principalele limbi indo-europene nu a fost a lui Bopp. Ea a fost spusă public înainte de Coeurdoux, în 1767, și de William James în 1786¹³. Metoda lui Bopp, însă, a dus la clarificarea și limpezirea trecutului limbilor, prin compararea lor.

¹¹ B. P. Hasdeu, *Principie de filologie ario-europeă*, ed. cit., p. 16.

¹² Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 3.

¹³ Al. Graur, L. Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977, p. 64.

Ce credea însă Bopp despre formarea limbilor? Că ele păstrează o structură originar-organică, prin care se împart, în dezvoltarea lor, în două epoci: de ascensiune și de decadență. O limbă își află apogeul, credea Bopp, atunci când își formează o morfologie și o gramatică. Reducerea formelor flexionare, aglutinarea, apariția afixelor și a schimbărilor fonetice erau pentru el semnele decadenței. Fiind încă un adept al gramaticilor raționale, Bopp credea că numai în etapa de construire a formelor flexionare există un acord deplin între limbă și gândire. Schimbările fonetice sunt indicatorul decadenței și al pierderii, până la urmă, chiar a structurii judecării logice – care era modelul formelor flexionare, pentru Bopp –, iar momentul de aglutinare al rădăcinilor și al schimbării lor în afixe indică depărtarea maximă de „limba mamă” indo-europeană.

După Bopp, un important savant, considerat părintele lingvisticii moderne, a mutat discuția asupra limbii dintr-una a „organicismului natural”, cum numea el concepția decadenței și morții limbilor, într-una a „idealismului metafizic”. Acest mare lingvist, Wilhelm von Humboldt, a reușit să întemeieze știința limbii pe baze metafizice nu doar prin metode științifice – cum s-a întâmplat mai târziu cu psihologia și sociologia –, ci chiar prin metode filosofico-speculative. Dar Humboldt, să nu uităm, era un reprezentant de frunte al curentului neo-umanist din Germania, iar teza sa cum că „limba este organul formator al gândului”¹⁴ a fost cea care a dat naștere mai târziu curentului „psihologiei popoarelor”, o disciplină care-l fascina pe Hasdeu. În fond, suntem de părere că multe dintre orientările și chiar tezele lui Hasdeu sunt împărțite de Humboldt, cel puțin la un nivel principial, dacă nu întotdeauna și aplicativ. De pildă, Humboldt spune: „Integral spirituală, integral interioară, trecând oarecum fără să lase urme, activitatea intelectuală se exteriorizează în vorbire prin intermediul sunetului și devine astfel perceptibilă pentru simțuri. Activitatea intelectuală și limba constituie o unitate și sunt inseparabile. Chiar și privită în sine, activitatea intelectuală este legată de necesitatea de a intra în relație cu sunetele verbale, căci altfel nici gândirea nu ar putea să obțină claritate, nici reprezentarea nu ar putea deveni concept. *Legătura indestructibilă care unește gândirea, organele vocale și auzul cu limba rezidă irevocabil în alcătuirea originară, cu neputință de explicat altfel, a naturii umane*”¹⁵. Felul în care Humboldt privește fonologia este împărțit și de Hasdeu. Legătura dintre sunet și idee este reliefată în *Laletica* sa, lucrare a cărei importanță a fost prea puțin evidențiată până acum, când de fapt are un conținut științific temeinic, după cum bine observă Gr. Brâncuș¹⁶.

¹⁴ W. von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, Ed. Humanitas, București, 2008, trad. de Eugen Munteanu, p. 89.

¹⁵ *Ibidem* (subl. n.).

¹⁶ Gr. Brâncuș, *Studiu introductiv*, în vol. B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, Ed. Minerva, București, 1988, vol. I, p. X–XII. Pentru perspectiva lui Hasdeu asupra foneticii teoretice, vezi B. P. Hasdeu, *Laletica sau fiziologia sunurilor*, în vol. Idem, *Studii de lingvistică și filologie*, ed. cit., vol. I, pp. 272–275.

Față de Bopp, care nu avea o perspectivă prea complexă asupra lingvisticii generale, Humboldt a deschis câmpul unor cercetări diverse care pleacă de la limbă: în primul rând dialectologia și geografia lingvistică – ramuri pe care Hasdeu le va considera esențiale pentru lingvistică –, fiziologia în interpretarea ei metafizică, potrivit căreia organul vorbirii nu este decât un intermediar între subiectivitatea gândului și obiectivitatea comunicării¹⁷, psihologia popoarelor ș. a. Conexiunea dintre idiomatice și universale, dintre individ și națiune și metodele de cercetare propuse au lăsat o importantă moștenire pentru spiritul european, nu numai prin lingvistică, dar și prin istorie și chiar pedagogie¹⁸. Pentru Hasdeu, tezele lui Humboldt vor fi un punct de referință principal de-a lungul tuturor scrierilor sale, și chiar noțiunea de „formă internă a limbii” a lui Humboldt, care „este menționată de exegeți ca una dintre contribuțiile capitale ale lui Humboldt la istoria ideilor lingvistice și, implicit, la conturarea conceptului modern de limbaj”¹⁹, trece aproape neschimbată la Hasdeu.

Distincția dintre limbă și vorbire, dar mai ales înțelegerea limbii ca esență a umanității – „omul este om doar prin limbă”²⁰, spunea celebra sa teză – i-au permis lui Humboldt să pună individul pe o nouă scară ontologică în raport cu națiunea sa, adică, în principiu, cu ceilalți vorbitori ai aceleiași limbi. Fără să dezvoltăm ideile sale despre „demnitatea omului și a libertății sale”²¹, nu este lipsit de relevanță să menționăm că, pentru Humboldt, indivizii sunt egali și liberi din punct de vedere lingvistic pentru că fiecare dintre ei reprezintă o parte unică a unei esențe spirituale naționale, a „sufletului colectiv” reprezentat prin națiune: „Limba este, într-un fel, manifestarea exterioară a spiritului popoarelor; limba lor este spiritul lor, iar spiritul lor este limba lor. Oricât am vrea, nu le putem gândi niciodată îndeajuns de identice!”²²

Din păcate, Humboldt nu a fost „creator de școală” – la fel ca Hasdeu – și nu a ocupat niciodată un post de profesor, nu a avut catedra sa și nici nu a ținut vreodată un curs. Poate acesta este aspectul din viața sa care a creat o gândire deloc riguroasă, din punct de vedere didactic, iar tezele sale sunt reluate câteodată chiar de câteva ori, stilul este și el confuz etc. Așadar, este explicabil de ce ideile lui Humboldt nu au avut răsunetul meritat. Cu toate acestea, marii lingviști ce i-au urmat au avut întotdeauna o atitudine – adeseori negativă – față de el.

¹⁷ W. von Humboldt, *op. cit.*, p. 98.

¹⁸ Cf. Al. Boboc, *Ideea de umanitate la J. G. Herder și W. von Humboldt*, în vol. *Studii de istoria filosofiei universale*, vol. XXIV, Ed. Academiei, București, 2016, p. 106.

¹⁹ E. Munteanu, *Introducere. Humboldt și humboldtianismul*, în W. von Humboldt, *op. cit.*, p. 15. Vezi și Idem, *W. von Humboldt: limba ca organ configurator al gândirii și ca activitate creatoare*, în vol. Idem, *Introducere în lingvistică*, Ed. Polirom, Iași, 2005, p. 83–96.

²⁰ W. von Humboldt, *Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung*, p. 20, apud E. Munteanu, *Introducere. Humboldt și humboldianismul*, ed. cit., p. 9.

²¹ Pentru un text ilustrativ asupra acestor idei, vezi W. von Humboldt, *Despre spiritul umanității*, anexă la Al. Boboc, *op. cit.*, p. 113–118.

²² Idem, *Despre diversitatea structurală...*, p. 80.

Prima generație a lingviștilor comparațiști a reușit, prin îndelungate eforturi, să stabilească o bază solidă pentru metoda comparativă în lingvistică. Principalele realizări pozitive ale lor și-au continuat dezvoltarea îndată cu naturalismul lingvistic al lui August Schleicher, care a fost primul teoretician cu o concepție „sistematică” în lingvistică, adică primul care a dat o teorie *completă* asupra formării, evoluției și funcționării limbii.

Schleicher nu avea, însă, formație umanistă. Principala lui preocupare, încă din prima tinerețe, a fost cea de botanist, iar acest fapt a lăsat urme durabile chiar și în concepția sa asupra limbii. Deși a început ca adept al filosofiei hegeliene, crezând inițial că „în limbă, în perioada preistorică, spiritul omenirii și cel al fiecărui popor au creat prin sunete varietatea formelor, apoi s-au întruchipat în literatură, iar forța creatoare a limbilor s-a redus treptat până la dispariție”²³, Schleicher a sfârșit prin a încerca să fundamenteze calitatea de știință naturală a lingvisticii. La numai 4 ani după apariția *Originii speciilor* a lui Darwin, Schleicher a publicat *Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft* (1863), lucrare în care și-a definitivat interpretarea naturalistă a limbii. Sub influența lui Darwin, Schleicher credea că există o selecție naturală și între limbi, ele fiind „organisme naturale care, constituite înafara voinței oamenilor, în conformitate cu anumite legi, au crescut și s-au dezvoltat, apoi îmbătrânesc și mor; și lor le este proprie acea serie de fenomene pe care obișnuim să o cuprindem sub numele de «viață»”²⁴. Perspectiva naturalistă asupra limbii – care apare natural și se modifică, în timp, după o sumă de legi naturale independente de oameni – i-a ușurat lui Schleicher analogia cu anatomia, spunând că, în fond, limbile se dezvoltă exact ca organismele biologice. Există un strămoș primar, la fel cum există o limbă primară, indo-europeană; apoi urmașii sunt familiile lingvistice, care derivă în mod firesc din limba-bază, iar diversificarea umană este analoagă pentru el cu dialectele, la fel de numeroase ca subspeciile organismelor originare. Problema care apare formulată aici a dat naștere celor mai intense dispute asupra evoluției limbii ale secolului al XIX-lea.

La nivel metodologic, Schleicher are două contribuții originale care i-au creat renumele: studiul comparativ al limbilor vii și crearea metodei reconstructiviste. Într-adevăr, Schleicher a fost primul lingvist care a încercat – cu scopul de a găsi gramatica originară a unei limbi străvechi, balto-slavo-germana – studiul limbilor vii, adică, în principal, al articulării sunetelor și al schimbărilor fonetice dintr-o limbă vie, limba lituaniană. Până la momentul respectiv, lingviștii nu se ocupau decât de limbile moarte (sanskrita, greaca și latina), iar studiul temeinic al sanscritei, limba considerată cea mai apropiată de indo-europeană, reprezenta atunci principalul obiectiv al lingvisticii.

Pornind de la studiile sale de gramatică comparată, Schleicher a încercat să reconstruiască după legi fonetice limba indo-europeană, iar metoda studiului

²³ Al. Graur, L. Wald, *Scurtă istorie a lingvisticii*, ed. cit., p. 99.

²⁴ A. Schleicher, *Die darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft*, ed. a II-a, Weimar, 1873, p. 7, apud Al. Graur, L. Wald, *op. cit.*, p. 101.

materialului fonetic al limbilor, mai degrabă decât morfologia, a reprezentat atunci o revoluție în studiile europenistice. *Compendiumul de gramatică comparativă* a lui Schleicher reprezintă a doua mare lucrare de sinteză în domeniul gramaticilor comparative și totodată una din cărțile fundamentale a oricărui studiu lingvistic din secolul XIX. Din păcate, rezultatele lui Schleicher nu au fost pe măsura metodelor urieșți făurite. Legile fonetice stabilite de el au fost rapid infirmate de neogramatici, iar teoria sa potrivit căreia „cu cât un popor indo-european se află mai la est, cu atât a păstrat mai multe trăsături arhaice, și cu cât se află mai la vest, cu atât limba lui conține mai multe inovații”²⁵ a fost, și ea, contrazisă cu succes de urmașii săi. În plus, cuvintele și formele indo-europene reconstruite de Schleicher – cu care a compus chiar și o fabulă, în febrilitatea sa – semănau foarte mult cu cele ale sanscritei, ceea ce dovedește, până la urmă, apartenența lui Schleicher la curentul de gândire al epocii sale.

Vom încheia scurta noastră expunere despre Schleicher cu clasificarea tipologică a limbilor. Pentru Schleicher, esențiale în limbă erau două trăsături: *sensul și relația*. Potrivit concepției sale organice asupra limbii, el a distins, sub aspect morfologic, trei tipuri: izolant, aglutinant și flexionar (la fel ca Bopp). În cuvânt, factorii esențiali se atașează unor morfeme: sensul aparține câmpului lexical (adică ramura *semanticii*, numită de Schleicher *ideologie*²⁶), care este inclus în rădăcină, respectiv relația, ce revine afixelor. „În limbile izolante există (aproape) numai cuvinte care exprimă sensuri, iar relația este exprimată implicit; ca structură cuvintele lor se aseamănă cu cristalele. În limbile aglutinante, elementele purtătoare ale sensului lexical stau alături de cele care exprimă relații (afixe); cuvintele lor au structura simplă a plantelor. În limbile flexionare, însă, cele două tipuri de morfeme fuzionează într-o unitate de tip superior, în care relațiile se exprimă și prin modificări de rădăcină; cuvintele au structura complexă a organismului animal”²⁷. Conform acestei clasificări, împreună cu ideea că nu pot exista limbi formate doar din afixe, fără rădăcini, însă pot exista limbi fără afixe, Schleicher deduce că toate limbile au urmat un proces organic de dezvoltare în trei etape, izolant-aglutinant-flexionar. După ce se sfârșește această evoluție, limbile încep inevitabil să decadă²⁸.

Conform acestei clasificări, pentru Schleicher lingvistica, încadrată ca știință a naturii, avea două ramuri: *sistematică* (care ordonează materialul lingvistic) și *gramatică* (adică fonetica, morfologia și sintaxa).

²⁵ A. Schleicher, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen*, ed. a IV-a, Weimar, 1876, p. 7, apud Al. Graur, L. Wald, *op. cit.*, p. 98.

²⁶ Evident, termenul nu are aici un sens politic. Noțiunea de semantică nu avea să se impună decât mai târziu, prin lucrările lui M. Bréal.

²⁷ A. Schleicher, *Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht*, p. 6–9, apud Al. Graur, L. Wald, *op. cit.*, p. 103.

²⁸ Cu mențiunea că unele limbi și-au încheiat dezvoltarea înainte de a se încheia procesul, adică înainte să ajungă la etapa flexionară, iar ele nu s-au mai transformat. Complete sunt numai limbile indo-europene vechi și cele semitice, după Schleicher.

Pentru Hasdeu, Schleicher a fost întotdeauna un principal punct de referință. De fapt, îndeletnicirea sa cu limba română și rădăcinile ei este o aplicație la limba sa a ceea ce Schleicher a făcut cu limba lituaniană. În ce privește metoda sa, Hasdeu prezintă însă unele rezerve: „Reconstrucțiunea este, ca să zicem așa, instrumentul cel mai perfecționat al filologiei comparative în genere și mai ales al Linguisticii; un instrument, prin care etimologia contimpurană, aplicată la totalitatea limbei, iar nu numai la cercul curat lexic, se depărtează de etimologia cea trecută mai mult decum se depărtează în științele fizice și biologice observațiunea microscopică de observațiunea cu ochiul gol. Această prețioasă unealtă (...) nu se adaptează însă la toate fenomenele linguistice. În multe cestiuni, suntem siliți a o întrebuința numai în parte; în altele, câtă să n-o întrebuințăm deloc. Și aceasta nu e tot. Foarte adesea trebui să ne abținem de la orice etimologie, adecă de la orice derivațiune lingvistică, mărginindu-ne a constata faptul, a-l trece în registru ca un simplu material, sau ca o problemă a cărei explicațiune să rămână în sarcina viitorului”²⁹. Iar despre gramatica indo-europeană creată de Schleicher, el afirmă: „A pretinde cineva, că a găsit derivațiunea a tot ce se află într-un graiu, fie chiar numai a tuturor cuvintelor în sensul cel îngust al etimologiei din trecut, este o prea-multă ușurință în privința subiectivă și un bogat repertoriu de greșeli sub raportul obiectiv”³⁰.

Cu toate că rezultatele lui Schleicher nu au fost într-un tot corecte, autoritatea sa de creator al metodei reconstrucției și faptul că a fost primul lingvist interesat și de limbile vii nu au putut fi niciodată ignorate, iar lucrările ulterioare ale lingviștilor trebuiau să se refere în mod deschis la Schleicher – aprobându-l, ca naturaliștii, sau contrazicându-l, ca idealişții (Hugo Schuchardt, de pildă) sau psihologiștii (Steinthal, Lazarus etc.). La fel a procedat și Hasdeu. În ce privește domeniul de activitate al lingvisticii, Hasdeu nu este de acord cu ideile lui Schleicher. Nici cei de mai târziu (Sayce, Whitney, Bréal, Hovelacque etc.) nu-i vor fi mai dragi, căci fiecare privește limba unilateral, omițându-i adevărata unitate. Căci, spune Hasdeu, „graiul este un mijloc de înțelegere mutuală. O înțelegere mutuală se operă nu numai prin sensul cel expres, care constituie obiectul *semasiologiei* (semanticii – n. n.), ci mai mult încă printr-un sens ascuns, lăsat fără expresiune, sub-înțeles, care se manifestă mai cu deosebire în sintaxă. D-îndată ce după morfologie sau după lexiologie noi punem doctrina separată a semnificațiunii, care rezultă d-a dreptul din studiul formelor gramaticale și al cuvintelor, urmează dară ca după sintaxă să punem cu același drept o doctrină separată pentru ceia ce Bréal a numit atât de bine «idei latente» (...); o doctrină căreia, în lipsă de alt termen, noi îi vom zice *noematologie*, de la νόημα, «cugetare intențională»”³¹. Astfel, completându-l pe Schleicher, Hasdeu va spune că lingvistica are următoarele subdiviziuni: „Un *quadrivium* fisico-psihic, compus

²⁹ B. P. Hasdeu, *Principie de lingvistică*, Noua Tipografie Națională, București, 1881, p. 144.

³⁰ *Ibidem*, p. 145.

³¹ B. P. Hasdeu, *Studie în Știința limbei*, în *Columna lui Traian*, 1882, p. 25, apud L. Șăineanu, *Încercare asupra semasiologiei limbei române. Studie istorice despre tranzițiunea sensurilor*, Tipografia Academiei Române, București, 1887, p. 5.

din fonologie, morfologie, lexiologie și onomatologie, unde elementul fizic s-ar putea pretinde ca dominant asupra celui psihic; și un *trivium* psihico-fizic, anume semasiologie (semantică – n. n.), sintaxă și noematologie, unde elementul psihic se emancipează și se ridică din ce în ce mai pe sus de cel fizic³². Aici însă, Hasdeu îmbină două orientări, și deschide calea către cealaltă mare școală de lingvistică: psihologismul.

Psihologismul lingvistic reprezintă dezvoltarea complementară a concepțiilor lingvisticii naturaliste. Prin reprezentanții ei (Steinthal, Lazarus, Wundt), s-a încercat renunțarea la opinia naturalistă a lingvisticii și crearea unui orizont de cercetare care să fie în legătură directă cu psihologia indivizilor vorbitori. Deși adepții acestei teorii declarau că sunt în favoarea concepției lui Humboldt, cele două orientări nu se întâlneau decât în ce privește rolul individului în raportul său cu limba (prin procesele psihice, care la Humboldt însă erau metafizice) și raportul idiomatic-universal pe care-l preluau întocmai, psihologizându-l – de aici, psihologia popoarelor (*Völkerpsychologie*). Contrar lui Humboldt, Steinthal vedea lingvistica numai ca pe un simplu domeniu secundar, menit spre a înlesni accesul către psihologia etnică. Iar dacă spiritul unui popor se reflectă cel mai autentic în limbă – cum credea și Humboldt –, atunci ceea ce se numea până atunci *formă internă* (*innere Sprachform*) a limbii este elementul distinct și obiectiv al gândirii și proceselor psihice ale indivizilor unei națiuni.

Trebuie recunoscut, în fond, că interpretarea lui Humboldt și încercarea lui de situare a lingvisticii pe terenul metafizicii nu au putut surâde urmașilor, fiind prea neștiințifică. Iar dacă răspunsul dat de Humboldt este unul prea grav, acesta, al lui Steinthal, este unul prea confuz. Căci oricât am vrea să reliefăm unitatea sonoră a limbii cu procesul psihic originar – metodă criticată mai târziu de Saussure tocmai pentru caracterul ei neclar³³ –, important în lingvistică este ca limba, și chiar cuvântul în definitiv, să exprime *esența* lucrului denumit, realitatea sa secundă. De aceea Hasdeu vede o dualitate reversibilă (psiho-fizic și fizico-psihic) în limbă, și numai astfel, abia, poate el să afirme că „linguistica actuală e mai departe de linguistica lui Schleicher de cum era linguistica lui Schleicher de linguistica lui Bopp”³⁴. Această *Völkerpsychologie* a ajuns până la urmă, prin lucrările lui Wundt – și, la noi, prin Constantin Rădulescu-Motru – să se dizolve total în psihologie, de data aceasta înțelesă științific, și să pună bazele psihologiei experimentale.

Ultima mare școală de lingviști contemporani cu Hasdeu a fost cea a *neogramaticilor*. Meritul principal al acestora este de a fi generalizat, în lingvistică, studiul limbilor vii și de a fi acordat – nu pentru prima oară, dar cu cel mai mare ecou – importanța cuvenită legilor fonetice în dezvoltările limbii. Au reușit, de

³² *Ibidem*, p. 31, apud L. Șăineanu, *op. cit.*, p. 5.

³³ Cf. Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Editions Gallimard, Paris, 1966, p. 101, unde Saussure reduce la onomatopee și exclamații tot ceea ce psihologii credeau a fi o redare „naturală” a gândurilor posibile potrivit cu un sistem lingvistic.

³⁴ Hasdeu, *Principie de lingvistică*, ed. cit., p. XV.

asemenea, să dea un rol permanent psihologiei în cercetările privitoare la limbă, având totuși carența de a nu vedea structuri lingvistice decât în indivizi, limba comună nefiind pentru ei decât o sumă mecanică a limbilor individuale. „S-au făcut mari pași înainte – spun ei – pe calea explicării din punct de vedere fiziologic a schimbărilor de sunete, dar fiziologia nu este suficientă pentru a ne da o imagine a activității omenești în materie de limbă, ci, după cum a indicat Steintal, trebuie să facem apel la psihologie, și nu numai pentru schimbările analogice, ci chiar pentru cele banale, de tipul transformării grupului *nb* în *mb*”³⁵. Totuși, accentul pe *metoda* de cercetare, în special introducerea *etnologiei* și a cercetării de teren în lingvistică au fost ideile cu cel mai mare răsunet, chiar și la noi. Deși, după cum am văzut, încă Schleicher studiasse limbile vii din afara literaturii culte în Lituania și a relevat importanța foneticii în schimbările limbii, Brugmann și Osthoff au insistat mult mai mult decât Schleicher asupra dialectelor contemporane vii, asupra amestecului limbilor și asupra necesității de a ne depărta de cei care studiază limba „pe hârtie”, cu referire directă la filologii clasici, căci pe hârtie orice e posibil.

Până la urmă, deși „manifestul” lor a creat o mare fervoare, neogramaticii, precum cei doi menționați, nu s-au ocupat întotdeauna de limbile vii și au lucrat, în mare parte, tot „pe hârtie”. Apoi, ei acordau legilor fonetice un loc de netăgăduit în lingvistică, ceea ce diminuea celelalte ramuri și chiar le eclipsa. Pentru ei, istoria unei limbi însemna lozinca „fonetica strică, iar analogia repară”. Oricând nu se putea deduce cu certitudine o lege fonetică din schimbările limbii, se lucra întotdeauna analogic, cu alte legi sau cu alte limbi, pentru a ajunge, în fine, la rădăcina primară. Lingvistica era doar psihologie și fonetică, după ei. Alți lingviști cu importante contribuții, ca Whitney sau Max Müller de pildă, accentuau rolul *social* al limbii, în detrimentul celui individual. Contrazicându-l pe Humboldt, Whitney spunea: „Omul nu putea deveni om decât prin limbă, dar trebuia deja să fie om pentru a avea limbă”³⁶. El mai considera, de asemenea, și că „semnele lingvistice”, cum se vor numi mai târziu, sunt cel puțin pe jumătate arbitrare, din punct de vedere social, dar depind totuși cu necesitate de procesele noastre psihice.

Scurta noastră expunere de context istoric se încheie aici. Considerăm de prisos să dezvoltăm mai mult subiectul, din moment ce nu am vrut decât să oferim o imagine generală asupra ideilor contemporanilor lui Hasdeu pentru a clarifica, prin raportul său cu fiecare, ideile și contribuțiile sale. Să vedem acum, concret, ce credea și ce *crea* Hasdeu.

În ce privește metodică filologiei comparative, el ne spune următoarele: „Prin «filologie comparativă» noi nu înțelegem, ca Whitney, ca d. Hovelacque, ca revista parisiană a d-lui de Riolle etc., comparațiunea analitică a mai multor limbe. O asemenea noțiune ar fi fost la locul ei numai doară atunci când filologia propriu zisă se mărginea în analiza lingvistică a clasicității. De când, însă, dela Wolf până la

³⁵ Al. Graur, L. Wald, *op. cit.*, p. 117.

³⁶ W. D. Whitney, *The Life and Growth of Language. An Outline of Linguistic Science*, Appleton & Company, New York, 1875, p. 306.

Böckh, preocuparea filologică clasică s-a întins asupra tuturor elementelor culturale ale anticității, fie ele lingvistice sau numai etice, aceeași accepțiune lărgită se cuvine pe deplin termenului corespunzător de «filologie comparativă». Unica deosebire între cele două sfere este, că una din ele studiasă într-un mod izolat popoarele antice în dezvoltarea civilizațiunii lor, pe când cealaltă urmăresce într-un mod comparativ manifestațiunea naturală, statică și dinamică, a spiritului tuturor popoarelor.

Pentru noi dară «filologie comparativă» cuprinde întrunite ambele doctrine, pe care revista berlineză a lui Steinthal le împreună ca: «Etno-psicologie» și «Linguistică». Linguistica, fie cea pozitivă sau analitică, fie cea transcendentală sau sintetică, fie cea descriptivă sau de clasificățiune, se referă la organismul limbilor. Etno-psicologia, pe de altă parte, cercetează credința popoarelor, depusă mai cu deosebire în literatura poporană. Ambele, linguistica și etno-psicologia, spiritul popoarelor în *limbă* și același spirit în *credință*, sunt într-o correlațiune intimă, adesea indisolubilă, de exemplu în mitologie sau în onomatologie: ambele la un loc formează filologia comparativă³⁷. Indicăm aici faptul că, pe vremea lui Hasdeu, lingvistica era o știință cu totul nouă, prin metoda sa comparativă, care a primit multe denumiri – glotică, glottologie, filologie comparativă etc. –, însă termenul care s-a încetățenit este chiar cel folosit de Hasdeu – lingvistică.

Am văzut, cu ocazia expunerii noastre, că Hasdeu era la curent cu mai tot ce apărea în domeniul lingvisticii în străinătate. Această deschidere a lui Hasdeu a avut, din păcate, și părțile ei negative. Căci încă din prima jumătate a secolului XIX, însă cu precădere în cea de-a doua, marii lingviști idealizau limbile vechi – limba *mamă* indo-europeană și limbile ei *fice*, spuneau ei –, și de aceea nu exista niciun indo-europenist serios care să nu fi studiat, înaintea limbilor vii, structurile gramaticale ale limbilor vechi, în special ale sanscritei. Neogramaticii, contemporani cu Hasdeu (prin Hermann Paul, mai ales), au propagat ideea că limbile vechi sunt limbi perfecte, iar cele moderne sunt simple „stricăciuni” ale adevăratului geniu lingvistic antic. Studiul legilor fonetice, răspândit de ei, urma să fie utilizat în paralel cu metoda reconstrucției pentru a ajunge la limba protoindoeuropeană, considerată pe atunci apogeul științei limbii. Hasdeu nu a putut rămâne neafectat de aceste fantezii, cu atât mai mult cu cât reconstrucția rădăcinilor *limbii mamă* era un travaliu pe cât de seducător, pe atât de răspândit. De aceea, o bună parte din scrierile sale sunt viciate de cultul pentru limba sanscrită, reunită cu dorința sa de a aplica metodele lingviștilor moderni la limba română. Scopul său, deși nobil în intenția sa, a ajuns să fie abandonat de urmași, tocmai pentru neștiințificitatea sa.

Cu toate acestea, nu *totul* este perimat; poate reconstrucțiile și soluțiile lui Hasdeu sunt adeseori greșite, dar multe dintre analogiile făcute de el își păstrează încă noutatea. De pildă, în 1937, Capidan spunea: „(...) dânsul a încercat chiar din prima lecție să lămurească originea cuvântului *doină*. Într-adevăr, cineva trebuie să

³⁷ B. P. Hasdeu, *Cărțile poporane ale românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă. Studiu de filologie comparativă*, Noua Typografie Națională C.N. Rădulescu, București, 1879, t. 1, p. VIII–IX.

fie înarmat cu o bună doză de răbdare, spre a citi încet și cu atenție expunerea erudită a formelor indoeuropene, începând cu sanscrita și sfârșind cu limba lituană, în care el, cel dintâiu, a dat de cuvântul *daina*. Firește, în cursul demonstrațiunii, B. P. Hasdeu comite unele erori, mai ales asupra punctului cel mai important din metodă, anume respectarea strictă a legilor de transformare fonetică. Dar din întreaga sa expunere rămân două lucruri câștigate pentru filologia română, anume: descoperirea formei *daina* în dialectul bănățean, nerelevată până la dânsul, și identificarea ei cu forma lituană *daina*, o apropiere făcută pentru întâia dată numai de B. P. Hasdeu. Astăzi nu s-a putut stabili în mod definitiv raportul monogenetic sau poligenetic dintre formele româno-lituane; cu toate acestea, un singur lucru rămâne sigur, anume că până în prezent – sunt 60 de ani de atunci – B. P. Hasdeu scria despre doină în 1875 – o etimologie mai bună nu s-a dat, iar dicționarele noastre etimologice, cum este acela al lui Titkin, înregistrând existența formei lituane, nu amintește nimic de descoperitorul ei”³⁸.

Mai dorim să atragem atenția asupra unui aspect considerat constitutiv de către Hasdeu pentru lingvistică, aspect care s-a dovedit a fi, mai târziu, una dintre cele mai vizionare idei ale sale: *continuitatea dialectală*. Iată ce spunea el, în 1881, la un sfert de veac distanță de inițiativa lui Gaston Paris și rezultatele lui J. Gilliéron ce au dus la crearea primului mare Atlas Lingvistic al Franței și fundamentarea propriu-zisă a geografiei lingvistice, adică a momentului în care am putut vedea că între dialecte nu există limite precise și uniform reprezentate, dar există un centru din care emană toate celelalte dialecte. Iată ce spune Hasdeu: „În sfera cea etnologică a limbei *in concreto*, misiunea lingvistului este de a studia în dialecte circulațiunea elementelor constitutive și de a urmări dialectele în continuitatea lor cea ne-nteruptă, pe care totuși, în fapt, pe de o parte o clatină oarecum fenomenul «limbei amestecate» și tendința cea fusionistă a «limbei naționale», mai ales a «limbei literare», iar pe de alta o împetrișează «limba onomastică». Mai pe scurt, *continuitatea dialectală cea ne-nteruptă*, în legătură cu pedecelile sau accidente ce o întâmpină, și criteriul cel fecund al circulațiunii, iată cele două griji ale lingvistului din punctul de vedere etnologic”³⁹. Iar despre geografia lingvistică, el spune, parcă profetic: „Orice mapă geografică dialectală implică reserva fluctuațiunilor terminale: centrul fiecărui dialect e pronunțat, hotarele sunt ecuivoce”⁴⁰. „Această definiție dată în 1881, o adevărată divinație, rezultat al unei intuițiuni geniale ar putea figura și astăzi în orice manual de lingvistică”⁴¹, spunea, pe bună dreptate, Capidan. Problema continuității dialectale a reprezentat una din cele mai importante subiecte ale lingvisticii de la finalul secolului XIX, unde lingviști cu contribuții importante în știința limbii au sfârșit

³⁸ Th. Capidan, *B. P. Hasdeu ca lingvist, indoeuropenist și filolog*, Imprimeria Națională, București, 1937, p. 20.

³⁹ B. P. Hasdeu, *Principie de lingvistică*, ed. cit., p. 107.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 59.

⁴¹ Th. Capidan, *op. cit.*, p. 14.

prin a fi întrecuți de Hasdeu în ce privește metoda cercetării științifice, cel puțin în unele domenii⁴².

Aceeași situație este și cu problema amestecului limbilor, pe care Hasdeu o socotea primordială în schimbările și dezvoltările lingvisticii. O bună parte din studiile⁴³ sale pe această temă pot fi citite și astăzi cu mare interes, ca și când ar fi fost scrise după Saussure sau Durkheim. Amestecul lingvistic este explicat de Hasdeu sub raportul factorului social, definitiv în evoluția unei limbi. Contrazicând lingviști precum Clough, Müller, Hovelacque, Sayce etc., Hasdeu spune: „Amestecul între limbi, fie gramatical, fie de altă natură, poate fi de două feluri: *primar* și *secundar*. Numim «amestec primar» pe acela cărui i se datorează născerea unei noi limbi din două graiuri diverse; numim «amestec secundar» împrumuturile cele posterioare, pe cari le face o limbă, fără ca fenomenul să fi fost preces sau să fie însoțit de contopirea popoarelor. (...) Numai amestecul cel primar (...), nu și cel secundar (...), este de o însemnătate *genealogică*. (...) Amestecul secundar poate și el să se înrădăcineze într-o limbă generalmente însă este ca o modă, pe care un popor o îmbrățișează și o părăsește cu o de o potrivă ușurință. (...) Amestecul primar, din contră, face parte din însăși natura limbei, în care se ramifică în așa fel toate direcțiunile, încât în cele mai multe cazuri nu e chip de a-l înlătura fără a distruge prin această violență întreaga economie a organismului”⁴⁴.

Este cu totul surprinzător să vedem la Hasdeu rezolvări pentru discuții ce aveau să vadă lumina abia un sfert de veac mai târziu, și să găsim la el chiar și predominanța factorului social în limbă: „Nemic mai social ca limba, modul cel mai puternic, dacă nu chiar temelia societății”⁴⁵. Multe dintre aceste aspecte erau încă neexplorate la finele secolului XIX, însă intențiile lui Hasdeu cu privire la viitorul lingvisticii s-au dovedit, eventual, corecte, cel puțin în parte.

În ce privește limba română, momentul istoric se împotriva multor cercetări anterioare școlii neogramaticilor. Căci legile fonetice stabilite de ei dovedeau ca fiind false multe dintre etimologiile propuse de învățații noștri – în special dicționarul lui Maxim și Laurian, dar și *Lexiconul de la Buda* –, iar nerespectarea criteriilor legilor fonetice au făcut pe mulți să se îndoiască de latinitatea limbii române. Cihac, de pildă, împotriva căruia Hasdeu a dus o lungă polemică, a apropiat limba română de limba slavonă, spunând că aproximativ trei cincimi, dacă nu și mai mult din limba noastră ar fi fost formate de elementul slav. Iată ce spunea el, cu privire la latinitatea limbii noastre: „Le peuple roumain a du reste opposé si peu de resistance a l’invasion des mots slaves (...) que l’on est tenté de croire que l’élément latin

⁴² Hasdeu însuși contrazice, pe larg, câțiva precum Müller, Curtius, Whitney, Sayce. Vezi, de pildă, B. P. Hasdeu, *Principie de lingvistică*, ed. cit., p. 51–65.

⁴³ Vezi, de pildă, B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, Stabilimentul Grafic Sococ & Teclu, București, 1886, p. XXIV–XLVI.

⁴⁴ *Ibidem*, p. XXXIX–XL.

⁴⁵ Idem, *Principie de lingvistică*, p. VII.

n'était pas encore entré de ce temps-là dans la chaire et de la sang de la nation"⁴⁶. Sau, și mai clar: „l'élément *latin* de la langue roumaine ne représente guère aujourd'hui qu'un cinquième de son vocabulaire, tandis que l'élément *slave* y entre pour le double ou pour 2/5 à peu près...”⁴⁷. Împotriva acestor afirmații se ridică Hasdeu. Iar polemica sa cu Cihac – prezentă într-o mare parte a lucrărilor sale – pe tema slavismelor din limba română a început la scurt timp după publicarea dicționarului lui Cihac. Care era părerea lui Hasdeu?

Evident, Hasdeu era un susținător al latinității limbii române; iar aceasta nu numai din patriotismul său pe care l-a afirmat public de atâtea ori, ci din motive științifice, pe care el le expunea tocmai prin cunoștințele sale de slavist. Prima tratare a acestui subiect a făcut-o mai întâi într-o recenzie a unei cărți a lui Baudouin de Courtenay, marele lingvist al școlii de la Kazan, pe atunci încă tânăr. „Acest lingvist polon – descendent dintr-o familie franceză – recunoscuse – ca și Hugo Schuchardt în Apus – exagerările contemporanilor săi neogramatici, pe care le combătea adeseori. Tocmai cu Schuchardt se simțea, între savanții străini, înrudit sufletește Hasdeu, care zări într-una din cele dintâi cărți ale tânărului învățat polon pe marele lingvist viitor Baudouin de Courtenay”⁴⁸. Acesta studiasse un dialect din „Italia nordică, în fostul regat Lombardo-venețian sau, mai bine, în așa numitul Friul venețian, nu departe de orașul Udine, râulețul Resia formează o vale, unde locuiesc o populație de vr-o 3000 Slavi, cari vorbesc un dialect propriu”⁴⁹. Faptul că erau în nordul Italiei și, ca atare, întrețineau un raport activ cu italienii a creat intrarea unei sume însemnate de cuvinte italienești în dialectul slavilor. După cercetarea listei acestor cuvinte, Hasdeu se întreabă: „Să nu fie oare Resianii nesce Unguri slavisați?”⁵⁰. Dar dincolo de acest aspect, lista cuvintelor italiene din glosarul resian „corespund mai toate *prin sens* cuvintelor slavice din limba română”, intrate în uz prin influența bisericii. Iar Hasdeu încheie: „Dacă italismele la Resiani nu provin dintr-un amestec etnografic cu Italianii, ci numai dintr-un contact de vecinătate, apoi cu *atât mai vartos* nu provin dintr-un amestec etnografic cu Slavii, ci numai din contact de vecinătate slavismele la români”⁵¹. De aceea, slavismele în limba română nu implică neapărat un amestec etnic, ci pur și simplu unul de vecinătate.

Cercetările sale cu privire la pătrunderea slavismelor în limba română le-a reluat mai târziu în *Cuvente den bătrâni*. Această operă este o imensă contribuție, după cea a lui Cipariu, înaintea sa, la cercetările graiului nostru popular și limbii

⁴⁶ Al. Cihac, *Dictionaire d'étymologie daco-romane*, Francfort s/M; Ludolphe St-Goar, 1879, p. IX: „Poporul român a opus prea puțină rezistență împotriva invaziei cuvintelor slave (...) încât suntem tentați să credem că elementul latin nu a intrat de atunci în carnea și sângele națiunii”.

⁴⁷ *Ibidem*, p. VIII: „Elementul latin al limbii române reprezintă astăzi abia o cincime din vocabularul său, în timp ce elementul slav reprezintă dublul sau cu 2/5 mai mult...”.

⁴⁸ Sextil Pușcariu, *op. cit.*, p. 4.

⁴⁹ B. P. Hasdeu, *Baudouin de Courtenay și dialectul slavo-turanic din Italia. Cum s-au introdus slavismele în limba română?*, Noua Typographie a Laboratorilor Români, București, 1876, p. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 13.

⁵¹ *Ibidem*.

noastre vechi. Aceste studii au fost făcute nu numai după scrieri bisericești, ci și după acte sau zapise scrise românește. Hasdeu a umplut, putem spune, o lacună din istoria limbii noastre prin cercetările sale de slavistică, însă pentru el toate aveau un alt scop ultim: dovedirea latinității limbii române prin *principiul circulațiunii cuvintelor*. Căci, în fond, dovedirea latinității limbii române era obiectivul științific al filologiei noastre, conform⁵² lui Hasdeu.

Fizionomia unei limbi, spunea Hasdeu, este dată de circulațiunea cuvintelor în graiul comun. Exact ca în economia politică, unde valoarea banului crește cu cât este întrebuințat mai mult, și cuvintele pot fi privite ca un mijloc de schimb. Iar dacă poporul roman – mai ales în graiul său popular – utilizează predominant cuvinte latinești pe care le repetă de *n* ori, atunci limba română este limbă de origine latină. Căci „în Linguistică marele principiu al *circulațiunii*, uitat până aci aproape cu desăvârșire, s-ar putea privi ca peatra cea angulară a edificiului. Ceia ce se cheamă fizionomia unei limbi, nu este alt ceva decât rezultatul circulațiunii”⁵³.

Deși nu a părut, de-a lungul timpului, că B. P. Hasdeu ar fi fost într-adevăr un savant cu contribuții atât de importante, o cercetare mai atentă a faptelor istorice și științifice ale celei de-a doua jumătăți a veacului XIX ne dă un răspuns contrar. Sintetizând, Hasdeu a avut următoarele idei semnificative: mai întâi, aplicarea asupra limbii române a principiilor lingvisticii și filologiei comparate din vremea sa. Faptul este cu atât mai important cu cât, la noi, chiar și *după* moartea lui Hasdeu în 1907, încă se mai iveau încercări de apropiere între limba română și limba sanscrită⁵⁴. Apoi, în cadrul lingvisticii teoretice, ideea lui despre *noematologie*, care venea ca o completare a clasificării lui Schleicher, a ajuns astăzi prin a-și găsi pe deplin îndreptățirea în studiile de psiholingvistică, alături de vastele sale expuneri despre geografia lingvistică, continuitatea dialectală, amestecul limbilor și circulațiunea cuvintelor, probleme care nu au început să fie dezbătute pe larg decât la finele secolului XIX și începutul secolului XX. În cultura română, deși nu s-a bucurat, în perioada comunistă, de o reputație prea bună – spunându-se că vastele sale creații au fost pur și simplu imitații ale ideilor lingviștilor ruși, în special cele ale lui A.A. Potebnea – a reușit să delimiteze foarte clar genealogia limbii române și să-i dovedească latinitatea, merit pe care l-a păstrat până astăzi, iar ideile sale originale despre fizionomia limbii încă sunt dezbătute în perioada contemporană. Nu putem încheia expunerea noastră fără mențiunea contribuțiilor sale istorice, mai ales în literatura veche românească, unde a fost cel mai mare specialist, după Cipariu, și cel care a deschis căile cercetărilor de slavistică și limbă română veche din secolul XX.

Nu vrem, prin cele expuse aici, să-l idealizăm prea mult pe B. P. Hasdeu. O bună parte din greșelile lui se știu, iar o parte din opera sa – dicționarul, de pildă,

⁵² Vezi și L. Wald, *Pagini de teorie și istorie a lingvisticii*, Editura All, București, 1998, pp. 203–208 pentru o dezvoltare a acestei idei la Hasdeu.

⁵³ B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, ed. cit., p. LVIII.

⁵⁴ Cf. Al. Belcic, *Afinitatea limbei române cu limba sanscrită*, Tipografia H. Goldner, Iași, 1909.

sau cursurile de filologie comparată – nu mai poate fi utilizată astăzi din punct de vedere științific. Se poate spune, de asemenea, că Hasdeu nu a fost el însuși un mare creator, ci doar a aplicat la limba și cultura română metode ale savanților europeni. Într-o bună parte, această afirmație este adevărată. Dar să nu uităm că în secolul XIX cultura română era încă în etapa sa de formare și că trebuia să ne găsim locul ca *națiune*, înainte să ne afirmăm prin creații proprii. Poporul român trebuia *educat*; iar pentru rolul de pedagog al culturii române, considerăm că nimeni altul decât B. P. Hasdeu nu putea satisface întru totul condițiile acestei datorii.